

DOĞU TÜRKÇESİ METİNLERİNDE BAŞLANGICINDAN GÜNÜMÜZE SAYGI ve NEZAKET İFADESİ SORUNU

Expression of Veneration and Politeness as a Problem in Eastern Turkic Texts from the Beginning to Present

Selahittin TOLKUN*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 135-157

Öz: Türkçede ikinci teklik şahsa karşı saygı ve nezaket için esasen iki yol kullanılır. Bunlardan ilki ve yaygın biçimi ikinci çokluk şahıs bildiren yapılar; ikincisi ise gerek tarihi gerekse günümüzdeki birtakım Türk lehçelerinde görülen üçüncü çokluk ve nadiren üçüncü teklik şahıs bildiren yapılardır. Bunlardan ikinci çokluk şahıs bildiren yapılar yüz yüze konuşurken, üçüncü çokluk şahıs bildiren yapılar ise hem yüz yüze konuşurken hem de kişiden bahsederken kullanılır. Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren bu yapıların gelişim süreci aslında yazılı belgelerden takip edilebilmektedir. Doğu Türkçesinde başlangıcından yakın dönemlere kadar saygı ve nezaket için kullanılan bu yapıların kullanımında kimi tutarsızlıklar söz konusudur. Görüldüğü kadarıyla Doğu Türkçesinde esasen Çağatay Türkçesi döneminde nesir dilinde bu tutarsızlıklar büyük ölçüde halledilmiş; ancak şiir dilinde bu durum farklı saiklerden dolayı yakın zamanlara kadar devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçede saygı ve nezaket yapıları, ikinci çokluk şahıs eklerinin işlevleri, üçüncü çokluk şahıs eklerinin işlevleri, Özbek Türkçesi, Modern Uygur Türkçesi.

Abstract: Virtually there are two ways of showing politeness and veneration to the second person singular in Turkic. One of these is the widespread structures denoting second person plural, and the second is structures denoting third person plural and rarely the third person singular, which are used both in some historical and contemporary Turkic languages. The ones denoting second person plural are used in face to face conversation, whereas the ones denoting third person plural used when talking about someone in addition to face to face conversation. Principally it is possible to track the development process of these structures from the first periods of Turkic through written texts. There had been some inconsistencies in the usage of these structures in Eastern Turkic throughout its history. It is observed that these inconsistencies had been solved in the prose language of Chagatai Turkic, but had held on in poetry until recently as a result of several reasons.

Keywords: Politeness and veneration structures in Turkic, the functions of second person plural suffixes, the functions of third person plural suffixes, Uzbek Turkic, Modern Uighur Turkic.

Türkçede saygı ve nezaket ifadesi için bilindiği gibi özel şekiller yoktur. Bunun yerine dildeki farklı yapıların bu amaçla kullanımı söz konusudur. Özellikle Doğu

* Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Eskişehir/TÜRKİYE. stolkun@anadolu.edu.tr. Gönderim Tarihi: 08.01.2015 / Kabul Tarihi: 12.11.2015

Türkçesinin günümüzdeki temsilcilerinden Özbek ve Uygurların dilinde, diğer Türk topluluklarına nazaran bu yapıların daha yoğun kullanıldığı görülmektedir. Bu durum acaba ne zaman başlamıştır? Bu iki topluluğun Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçelerine uzanan yazı dillerinde, geçmişte bugünküne benzer kullanılışlar mevcut muydu?

Ancak bu konuya girmeden önce şu sorulara cevap aranmalıdır: Türkçede saygı ve nezaket, cümlelerin temeli olan yüklemde ne şekilde ifade edilmektedir? Yüklem dışında hangi unsurlarla veya yapılarla bu özel bildirim yapılabilmektedir? Bu yapıların asıl işlevleri nelerdir?

Genel Türkçede özne ile yüklem uyumlu olması gerekmektedir. Cümlede özne ile yüklem kişi, teklik ve çokluk yönlerinden tutarlı olmasına uygunluk denmektedir (Özdemir 2002: 51). Bu uygunluk, metin olma şartları içinde bağlaşıklık (metindeki dilsel, dilbilgisel uyum, yani bütünlüktür) ve tutarlılık (metindeki anlamsal-mantıksal uyum, yani bütünlüktür) diye adlandırılmaktadır (Keçik vd. 2004: 11).

Bu kurallara göre özne teklik ise yüklem de teklik, çokluk ise yüklem de çokluk olmalıdır (bu bölümde örnekler Türkiye Türkçesinden verilecektir): *Ben okuyorum*, *biz okuyoruz*. 3. şahıs söz konusu olduğunda başta tür, organ, cansız varlık adları gibi farklı sebeplerden dolayı özneye yüklem gramerce uyumlu olmayabilir (Özdemir 2002: 52-53): *Kuşlar uçar*. *Öğrenciler ödevlerini yapmamış*. *Sokakta bağırsık ağrıları gece yarısına kadar sürdü*. Ancak saygı ve nezaket gereği özne gerçekte bir kişi olmasına karşılık ikinci çokluk şahısla hitap edilebilir: *Sen yapıyorsun* yerine *siz yapıyorsunuz*. Nadiren de olsa 3. çokluk şahıs da 2. teklik şahıs için kullanılır: *Kimler gelmiş? Buyursunlar*. / *Kendileri daha iyi bilir*.

Bunların dışında günümüz Türkiye Türkçesinde artık düşmekte olan bir diğer saygı veya nezaket ifadesi de 3. teklik şahıs için 3. çokluk şahıs bildiren dönüşlülük zamiri ile eklerin kullanılmasıdır: *Müdür Bey(ler) sizi çağırdılar*. *Kendilerini bekliyorsunuz*. *Bakan Bey teşrif ettiler*. Şu cümle hem ikinci hem de üçüncü teklik şahsa hitaben söylenebilir: *Zatalilerini pek severim*.

Görüldüğü gibi nezaket veya saygı bildiren yapıların bir kısmında özne - yüklem uyumsuzluğu ortaya çıkmaktadır.

Saygı ve nezaket, cümle içinde saygının derecesi ve konuşanın eğitim durumuna göre ikinci veya üçüncü çokluk şahıs iyelik ekleri yardımıyla da gösterilir: *Dediklerinizden hiçbir şey anlamıyorum*. *Gideceğim yer yolunuzun üstünde*. *Paşa hazretlerinin dileği budur*.

Doğu Türkçesine ait tarihî metinlerde saygı ve nezaket bildiren bu yapılar, hem nazım hem de nesir eserlerinde rastlıyoruz. Ancak tarihî dönemlerde bu yapıların kullanımının sorunlu, tutarsız oldukları görülmektedir. Tarihî Türk yazı dillerindeki saygı ve nezaket meselesi üzerine Görenbech kitabının *Çokluk* bölümünde değinmiş, hatta *Çokluk ve Nezaket* diye altbaşlık altında konuyu incelemiştir (1995: 50-70). Adem Aydemir de konuyla ilgili çalışmasında yalnızca *Dîvân-ı Lûgâti 't-Türk*'teki durumu esas almış ve bu eserdeki insanlar arasındaki ilişkilerde nezaketle ilgili verileri dokuz başlık altında incelemiştir. Bu dokuz başlıktan ikincisi *Şahıs Zamirlerinin Kullanımında Nezaket* olup burada şahıs zamirleriyle ilgili Kaşgarlı Mahmud'un tespitleri aktarılmıştır (2014: 18-19). Bunların dışında, Özen Yaylagül de benzer konuyu, ilgili

makalesinde Eski Türkçe devrinde yüceltme dili, mütevazi dil, kibar dil ve kaba dil başlıkları altında farklı yönleriyle ele almıştır (2005: 53). Biz ise çalışmamızda cümle ögelerindeki şahıs bildiren unsurlar açısından tutarsızlıkları ve bu tutarsızlıkların sebeplerini bulmaya çalışacağız.

Saygı ve Nezaket İfadelerinin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümü

Doğu Türkçesi denince genel olarak Karahanlı - Harezmi - Çağatay devirleri akla gelir. Göktürk ve Uygur dönemi gerek geçmişteki gerekse günümüz Türk dil ve lehçelerinin ortak dönemi kabul edilir. Bu durumda konumuz asıl olarak yukarıda saydığımız Doğu Türkçesi evresi olmasına mukabil bunların başlangıcı olarak kabul ettiğimiz Göktürk ve Uygur dönemi eserlerine de bu gözle bakmak uygun olacaktır.

Göktürk - Uygur Dönemi

Saygı ve nezaket için *siz* zamiri veya 2. çokluk şahıs bildiren iyelik eklerinin kullanımı, Göktürkçe kitabelerde nadiren görülür. Metinlerden anlaşıldığı kadarıyla asıl yaygınlaşması Eski Uygur döneminde gerçekleşmiştir. Her iki dönemde bu konuda tutarsızlıklar görülür. Saygı veya nezaket gösterilen kişiye karşı tutarlı bir hitap henüz hâkim değildir. Aşağıda sırasıyla Göktürk sahası, ardından Eski Uygur sahasına ait örnekler verilmiştir.

Orhon Türkçesinde büyüklere esasen *sen* denir; ancak nadiren de olsa *siz* diye hitap etme vardır:

(KT GD) *bunça bitig bitigme kül tigin atısı yollug tigin bitidim yigirmi kün olurup bu taşka bu tamka koop yollug tigin bitidim ıgar oglanunuzda taygununuzda yegdi igidiür ertigiz uça bardıgız teñride tirigdekiçe [.....]*
“Bunca yazıyı yazan: Kül Tigin’in yeğeni Yollug Tigin (ben), yazdım. Yirmi gün oturup bu taşta, bu duvara hep Yollug Tigin, (ben) yazdım. (Halkınızı) değerli evladınızdan, tay (gibi) oğullarınızdan daha iyi besliyor idiniz. Uçup gittiniz. Gök(lerde de) hayattaki gibi (olasınız).” (Tekin, 2008: 40-41)

Oznaçennoye (Malov E 25) yazıtından bir satır

6. *Kanıñız yoklayur; kadaşlarıñız karganur. Äsniñiz!* (Tekin 2000:232)

Açura (Malov E 26) yazıtından aşağıdaki satırda tutarsızlık ortaya çıkar. Altı çizili kelimeler incelenirse cümle *sen* diye başlar *siz* diye biter.

11. *Äsiz, bağır! Közünin unakıña körmöz irtiniz.* (Tekin 2000:233)

Yukarıdaki tutarsızlık I. Altınkök (Malov E 28) yazıtında da görülür:

4. *Atsar alp ärtiniz, i! Tutsar küç ärtiniz ä! (İ)nilig bört, oça bars! Adrılm(a), yıtı!*

5. *Botomuz, Umay bāgimiz! Biz uya alp är özin altı kılmadıñ. Özlük at özin, üç ärig almadıñ. Yuta! Ezänçüm ä, küçänçüm ä! Adrılma, säçlinm[ä], ögürdim!* (Tekin 2000:233)

Eski Uygurca yazılan, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* aslı Çince olup Buddacılığın klâsik bir hikâyesidir. Eserden kimi bölümler aşağıda verilmiştir. Bu bölümlerden de

görüldüğü üzere hükümdar baba oğluna kimi zaman *sen*, kimi zaman *siz* demektedir.

*qañı ellig inçä tep yarlıyqadı amraq ögüküm seni inçä seßär men ayadaqı
yençü monçuq täg közdäki [.....]* “Babası Krala şöyle buyurdu: ‘Sevgili
yavrum, ben seni avcumun içindeki iki inci tanesi kadar gözümdeki ... seve-
rim.’” (Hamilton 1998: 13)

*Ötrü oylu tegin-kä inçä tep yarlıy-qadı amraq ögüküm meniñ eltä qazyançım
siziñ ermäz mü amtı köñülçä alıñ barça poşı berin nä üçün ölüm yerkä barır
siz ...* “Sonra oğlu prene şöyle sordu: “Sevgili yavrucuğum, benim Devlet
gelirlerim sizin değil mi? Şimdi siz onları gönlünüze göre alın; ne kadar varsa
hepsini sadaka olarak verin! Niçin ölümlü yere gideceksiniz? ...” (Hamilton
1998: 18)

Keza eserde, hükümdar oğluna kılavuzluk etmesini istediği ihtiyara da *siz* demektedir.

bir-kiyä amraq oylumın siziñä tutuzur men. asan tükäl kälürün “biricik sevgili
oğlumu size emanet ediyorum, onu sağ salım getirin.” (Hamilton 1998: 23)

Benzer şekilde *Aç Pars* hikâyesinde ortanca kardeş ağabeyine ikinci teklik şahıs değil, üçüncü teklik şahıs ile hitap eder. İkinci teklik şahsa, bu şekilde hitap tarzı hâlen günümüz Özbek ve Uygur ağızlarında mevcuttur.

ikintisi tiğin inçä tip tidi: “äşidü yarlıkazun, içim-ä /...” “ikinci prens şöyle dedi: “Ey kardeşim, lüften dinleyiniz /...” (Gabain 1988: 243)

Aynı anda iki ağabeyine saygıyla hitap eden en küçük kardeş, ağabeylerine ikinci çokluk şahıs yerine üçüncü çokluk şahıs ekleriyle konuşur:

azkıa öngrä yoryyu turzunlar “azıcık önden lüften yürüyedurun” (Gabain 1988: 245)

Aynı hikâyede en küçük prensin aç bir parsi kurtarmak için kendisini feda etmesi üzerine bunu gören yukarıdaki tanrılar sevinerek okudukları şiirde prene hitaben şöyle derler:

*ät'özünüzni idalap / ämgäktin tartmaqlıg buyanunuz yitiñsiz titir: “bedeninizi
terk ederek / ıstıraptan çekme iyiliğiniz ulaşılmazdır.”* (Gabain 1988: 246)

Uygur Yazısıyla Yazılmış *Uğuz Han Destanı Üzerine* adlı eserde de aşağıdaki *sen* ve *siz* kullanımındaki tutarsızlık görülür:

ai ai sän mn tu bæg boluñ, Qıpçaq tägän sän bæg boluñ “Ah! Ah! Sen burada (?) bæg ol! Kıpçak adlı bir bæg ol!” (Pelliot 1995: 74)

Reşid Rahmeti Arat'ın hazırladığı *Eski Türk Şiiri* adlı çalışmada gerek Burkan gerek Mani gerekse İslâm muhitine ait Eski Türk şiirinde de saygı ve nezaket amacıyla *sen* yerine zaman zaman *siz* kullanıldığı görülmektedir.

Mani muhitine ait metin (1986: 8)

*körüme kün teñri
siz bizni küzediñ
körünüme ay teñri
siz bizni kutğarıñ*

gören Güneş tanrı,
siz bizi koruyun!
görünen Ay tanrı,
siz bizi kurtarın!

Burkan muhitine ait metin (1986: 156)

*kaşu neçe imuğ inağ burkan-lar-nuñ
kaşağ-u-nuñ yalañuz ög-i siz erür-siz
kaşağ-ta yig arıç süz-ük bolmak öz-e
kaşağ-lıg siz anası siz yarlıkarsız*

daha nice ümit ve destek olan burkanların,
hepsinin biricik annesi siz oluyorsunuz;
herkesten üstün, temiz, duru olmakla
herkesinsiniz, annesinsiniz, yarlıgarsınız.

İslâm muhitine ait metin (1986: 259)

*bilig bilin ya begim
bilig şana eş bolur*

bilgi bilin, ey beyim!
bilgi sana eş olur;

Grönbech, nezaket maksadıyla bu ast üst ayrımının Eski Türkçenin grameri için aslında yabancı olduğu söyler: “/.../ Yeni nazik hitap kavramı, ilkin, burada inkişaf etti; bir âmir veya yüksek mevkideki biriyle konuşurken, Uygurlar, eski çokluk şekilleri *siz* ve *ıñız*’ı kullanıyorlardı. Bu sebepten, bu şekiller, çokluk bildirme güçlerini kaybettiler, fakat, bu yüzden başlı başına bir kategori olarak birden fazla şahsa hitap tarzı, dilden çıkıp gitmedi; bu kategori yeniden, eski şekillerin, yaygın çokluk eki ile genişletilmesi suretiyle yaratıldı.” (1995: 63). Konuyla ilgili şöyle devam eder: /.../ Kaşgari’nin halk şiirinden aldığı oraya buraya serpiştirilmiş örneklerinde aşağıda olduğu gibi, çokluk işareti kullanılmaz: *begler atın arğurub kağgu anı turgurub* (I 403, 7; AM PR. 4, 6) “beyler atlarını yordu, (fakat) ızdırıp onları durdurdu”. Burada vezin endişesi de rol oynar; fakat yine de bu şekildeki bir ifade tarzının da mümkün olabileceği önemlidir. Aynı şey Eski Osmanlıcada da vardır (Ali § 29), mesalâ *şehirlü karşu geldiler* ‘şehirliler karşı(lamaya) geldiler’ (1995: 54).

Bu konuda Marcel Erdal “1. ve 2. kişiler arasındaki farkın sebebi, genellikle *siz*’in nazik teklik için, *sizler*’in ise çokluk 2. kişi (nazik ya da değil) kullanılmasıdır.” demektedir (2004: 195).

Özneyle yüklem uyumsuz kullanılması hakkında ise Erdal “Nezaket şeklinin bu şekildeki çoğulluğu her zaman istikrarlı değil, şu şekilde örneklerin kullanımı ender değildir: *s(ä)niñ idlig yiparlıg yemişlikiñizkä kigürünj* (M III nr. 9 II v 10-12).” demektedir (2004: 163).

Karahanlı Dönemi

Eski Uygur döneminde başlayan bu hal, Karahanlı dönemiyle devam eder. Türkçenin ilk sözlüğü olan *Divanü Lûgat-it-Türk*’te Kâşgarlı Mahmud *sen* ve *siz* kelimelelerini şöyle açıklar:

Siz: siz; (Çiğilce) büyük ve sayılan kişilere “sen” yerinde aytanan söz (Atalay 1999: 525).
Sizle-: aytarken büyükleme (Atalay 1999: 525).
Sizlet-: “siz” diye aytatmak, hitap ettirmek (Atalay 1999: 525).
Sen: sen (Oğuzlarda büyüklere karşı “siz” yerinde) (Atalay 1999: 505).
Senle-: “sen” diye aytamak; küçük sayılmak (Atalay 1999: 506).
Senlet-: “sen” diye aytatmak (Atalay 1999: 506).

Bu konuda *Kutadgu Bilig*’de ise şu öğüt vardır:

4310 *sini siz tiseler anı siz tilig
tağı anda yigrek yanut sözlegil*

Sana “siz” diyenlere sen de “siz” tâbirini kullan;
mukabelede dâimâ karşındakinden daha nâzik
davran.

- 4311 *kaya yanķusından koğı bolmağıl
sini sen tiseler anı senlegil* Kaya yanķısından daha aŗađı kalma; sana “sen”
diyenleri sen de senle (Arat 1988: 311).

Kutadgu Bilig’de, hükümdara esasen 2. teklik şahısla hitap edilmektedir. Aŗađıdaki ilk beyitte hükümdara *sen*, ikinci beyitte *siz* dendiği g r lmektedir. Hatta ikinci beyitte hükümdara *siz* denirken, Arat bunu *sen* diye  evirmiŗtir. Demek ki bu dönemde diğer Türklerin *sen* diye hitap ettiği büyüklere *siz* deme geleneği mevcuttur.

- 599 *tapınmak  c n keldim ewdin turup
uzun yol yordım saŗa yüz urup* Evimden kalkıp, hizmet etmek için, buraya
geldim; sana gelmek için uzun yollar y rd d m.
(Arat 1988: 54)
- 108 *ay edgü kılınç aŗlı edgü uruğ
ajun  almasını siziŗsiz quruğ* Ey iyi tabiatlı ve asil nesepli hakan, dünya
senden mahrum kalmasın. (Arat 1988: 19)

Dönemin bir baŗka eseri olan *Atebetü’l-Hakayık*’ın *Tev z  ve Kibir Hakkında* baŗlıklı bölümde ise topluma hitaben konuŗmada bu defa esas olarak *sen* bir yerde *siz* denmiŗtir:

- 265 *Yana bir kereklig sözüm bar saŗa* Sana l z mlu bir sözüm daha var, bana kulak ver,
266 *ayayın men anı kulak tut maŗa* onu (sana) söyleyeyim;
- 273 * amuğ  azđanıđlı ajun malını* Dünya malını kazananların hepsi (onu) yiyemeden
274 *Yiy medi bardı k riŗ halini* gitti, h llerini g r n (Arat 1988: 92)

Harezmi Dönemi

Karahanlı Türkçesi sonrası geliŗen Harezmi Türkçesinde de sayđı ifadesi olarak *sen* yerine *siz* kullanma geleneği geliŗmesini sürdürür. Mesela *Nehcü’l-Fer dis*’te Hz. Peygambere hitapta gerek insanlar gerek Cebrail bazen *siz* bazen *sen* demektedir. Tabii burada baŗka bir mesele daha vardır. Bu metinler acaba Arapçadan mı yoksa Farsçadan mı  evrilmiŗtir? Ahmet Caferoğlu bu konuda “/.../ mevzuu bahis *Nehcü’l-Fer dis* nüshası Arapça olup, ismen o zamanlarda rağbet bulmuŗ bir çok din  kitaplar gibi, oldukça geniŗ bir sahaya yayılmıŗtır” demektedir (1974: 113). Eğer Arapçadan  evrilmiŗ ise ve Arapçada sayđı amacıyla *sen* veya *siz* ayrımı olmadığını dikkate aldığımızda “Türkler acaba kendi sayđı anlayıŗlarını tercüme ettikleri din  metinlere de uygulamaya mı  aŗıŗmıŗlardır?” sorusu ortaya çıkar.

*/.../ ‘Azr ’il aydı: Y  res lall h, hem ziy rat qılı keldim, hem tağı dest r
berseŗiz, m b rek c niŗizni qab  qılmaq  c n keldim t di erse, /.../* (Eckmann 1983: 65)

*Bir k n Ben  Sel m qab lasıdan bir ‘Arab keldi. /.../ Y  Muŗammed, eger bu
s sm r tilke kelse tağı seniŗ payđ ambarlıqına tanuqluğ berse, men tağı im n
kelt r r-men, t di /.../* (Eckmann 1983: 112)

Dikkat çeken nokta Hz. Peygamber amcasına *sen* derken, amcası ona *siz* demektedir. Hz. Peygamber’in baŗkalarından daha az nazik ve sayđılı olması en azından amcasına karŗı d ŗ n lemez.

*Qa an kim bu sıra n zil boldı erse, Peyđ mber ‘as’nuŗ ‘ammı ‘Abb s raz-
hu yığlayu baŗladı. Peyđ mber ‘as aydı: Ey ‘ammum, ne  c n yığlar-sen?*

têdi erse, 'Abbās aydı: Yā resūlallāh, bu sūra içinde siziñ dār-i fenādın dār-i beqāğa rihlat qılmaqıñz. Haq tv̄t hazratınga barmaq habarı bar tēdi erse, /.../ (Eckmann 1983: 62)

Hatta aşağıdaki metinde görüleceği gibi başka kişilerin de büyüklerine zaman zaman *siz* dedikleri görülmektedir.

[Fāṭıma] *Ol aytur: Babam Abū Zarnı tüşümde kördüm /.../ men aydım: Ey babam, Tanrı te'ālā siziñ birle ne mu'āmilat qıldı? tēp aydım erse /.../ (Eckmann 1983: 93)*

Çağatay Dönemi

Çağatay Türkçesiyle yazılan nesirde de aynı şekilde yüz yüze *sen* yerine *siz*; bahsi geçtiğinde ise *o* yerine *alar* “onlar” veya *özleri* “kendileri, onlar” ifadesi kullanıldığı görülür. Şiir dilinde ise esasen *sen* hâkimdir. Ancak zaman zaman *siz*; bazen de her ikisi karışık kullanılmıştır.

Çağatay nesir dilinde saygı bildiren yapıları gösteren aşağıdaki metin, Nevâî'nin (1441-1501) *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve* adlı eserinden alınmıştır.

Ḥakīm Ata raḥimehu'llāhu ta'ālā

Atı Süleymān'dur. Ve Ḥ'āce Aḥmed-i Yesevī ḡuddise sırruhunıñ mürīdidür. Hemānā Ḥ'āce bir kün taḥḥī buyurğandurlar maṭbaḥī otun yitmeydür dip kilgendür. Alar aṣḥābka digendürler ki yazıdın otun tirip kiltürüñ! Ve ol zamān yağın yağadur irkendür. Aṣḥāb kim otun tiripdürler; alar ḥıdmatığa kilgünçe yağın cihetidin otunlar öl bolğandur. Ve Ḥakīm Ata tirgen otunları tonığa çırmay kuruḡ kiltürgendür. Ḥ'āce ḥazretleri digendürler ki ay ferzend, ḥakīmāne iş kıldıñ. Ve alarğa bu laḡab andın ḡalğandur. Ve Ḥakīm Ata'ğa ḥikmet tili ḡüyā boluptur; andaḡ ki anıñ fevāyidi etrāk arasıda meṣḥürdur (Eraslan 1996: 384).

Bu metinde gerek Ḥ'āce Aḥmed-i Yesevī gerekse Ḥakīm Ata için saygı ifadeleri kullanılmıştır. Öncelikle Ḥ'āce Aḥmed-i Yesevī'ye *buyurğandurlar* “buyurmuşlardır”, *digendürler* “demişlerdir” çekimli fiilleri ile *alar* “onlar” zamiri ile aslında hep Ḥ'āce Aḥmed-i Yesevī; keza *alarğa* “onlara” zamiriyle de Ḥakīm Ata kastedilmiştir. Fakat metinde görüldüğü gibi bu saygı bildirme düzenli değildir. Bazen basit bir üçüncü teklik şahıs iyeliği veya şahıs ekiyle yetinilmiştir: *mürīdidürler* yerine *mürīdidür*; *kiltürgendürler* yerine *kiltürgendür*; *alardın* yerine *andın* vb.

Ancak aynı eserde yer alan Mevlānā Muḥammed-i Tebādegānī bahsinde ise saygı ifadesi düzenli olarak kullanılmaktadır. Bunun sebebi, Nevâî'nin bu bölümleri farklı zamanlarda yazması olabilir.

Mevlānā Muḥammed-i Tebādegānī ḡuddise sırruhu

Alar Şeyḡ Zeynü'd-dīn-i Havāfī ḡuddise sırruhunıñ kibār-i hulefāsındurlar. Zāhirī vü bāṭınī 'ulūmda kāmīl. Çırḡ yılğa yaḡın irşād seccādesi üstide istiḡlāl bile mütemekkin irdiler. Ḥazret-i şeyḡ Tebādegānī ḡaryesiğa yitkende alar kiçik yaşda irmişler. Şeyḡ şoḡbetiniñ şıftesi bolupturlar. Şeyḡ 'azīmet kılğanda tileptürler ki ḥıdmetide barğaylar. Şeyḡ dipdürler ki ḥālā siniñ iş kılur vaktıñ

imes; taḥşilğa emr kılpdurlar. Alar Herāt şehriğa kilip Fırüzābād bāzārıda Medrese-i sebz'de niçe vaqt zāhir 'ulūmi kesbiğa meşğül bolupturlar; ammā dāyim hayāllarıda bu t̄āyifenin sülūki dağdağası bar ikendür. Bir kün hucre-leride muṭāla'ağa meşğül ikendürler; cenāze şalāṭı üni kilür. Koparlar ki ol namāzğa yitkeyler. /.../ (Eraslan 1996: 397)

Aynı durum Babür Şah'ın *Hatırat*'ında da zaman zaman görülür.

Hāzrāt Xācā Ubāydullāğā irādātı bār erdi, suhbātlārığā bisyār muşārrāf bolub edi. Hāzrāt Xācā hām fārzānd deb erdilār¹ (Pārsā 1990: 10).

Bir kün Ālişerbek bilā mirzāning ārāsıdā bir suhbāte öttikim, mirzāning tez fāhmlığığā vā Ālişerbekning rıqqātı qālbığā dāldur. Ālişerbek sirriy sözlārni mirzāğā göşāki gālābā äyitti. Dāğı dedikim: - Bu sözlārni unutung. - Mirzā filhāl äyttikim: - Qāysi sözlārni? - Ālişerbek bisyār mutāāsir bolub köp yığlādı (Pārsā 1990: 40).

Xācā qāzı hāzrāti Xācā Ubāydullāning müridi edi. Ālārđın tārbiyāt tāpıb edi. Xācā qāzıning vālilığıdā mening heç şākkim yoktur. qāysi iş vālāyātkā mundın yāxşırāq dālıldurkim, ālārğā qāsd qulğānlārđın āz fursāttā āsār vā ālāmāt qālmādı (Pārsā 1990: 51).

Ceval Kaya'nın yayımladığı ve eserin dil özelliklerinden hareketle *klâsik öncesi Çağatayca* diye adlandırdığı (2014:15) ve 838/1435'de istinsah edilen *Uygur Harfli Rizvan Şah ile Ruh-Afza Hikâyesi*'nde saygı amaçlı *siz* kullanımı tutarlı değildir.

/.../ bir kün rızvān şā(h)niñ dāyısı aydı sen 'aqlıñni iligdin birmegil taqı köp bī-hūda fikirlerni köñlünge küvürmegil taqı bilgil kim siz körgen kulan perī turur /.../ (2014: 39)

Benzer şekilde Ebulgazi Bahadır Han'ın (1603-1663) yazdığı *Şecere-i Terâkime*'de, Oğuz Han ne babasına, ne anasına, ne de eşlerine *siz* demektedir. Keza karıları da kendisine *siz* demezler. Yalnızca eşleri, Oğuz'un babası Kara Han'a yani kayınbalarına *siz* demektedirler. Oğuz Han'ın aldığı üç hanımdan ikisinin yanına hiç uğramamasının sebebini öğrenmek için babasının gelinlerine sorması üzerine büyük gelin şöyle cevap verir:

Han kelinlerdin sordı irse uluğ kelin aytdı: Oğluñız müsülmān bolup turur. Biz ikkimizge müsülmān bol tidi, qabül qılmağuq, kiçik keliniñiz müsülmān bolup turur. Anıñ üçün oğluñız anı köp sive turur tidi (Ölmez 1996: 127-128).

Şimdi Klâsik öncesi şairlerden başlayıp son devir şairlerine kadar değişik şairlerin şiirlerinde *sen* / *siz* kullanımını örneklerle görelim

Yukarıda da belirtildiği üzere, Çağatay şiirinde de esasen *sen* kullanılır; ancak yazımın konusunu da teşkil eden ve nezaket bildiren *siz*'in sorunlu biçimde metinlerde yer aldığı görülmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla, Nevâî hariç, hemen her Çağatay şairinde bu konuda bir tutarsızlık görülmektedir. Bu durum Nevâî'nin taradığımız şiirlerinde bir iki defa rastlanmıştır.

1 Kiril alfabesiyle yayımlanmış Çağatay dönemi eserleri için Özbek Kiril alfabesinden Türkiye Türkçesine yapılan çevirilerde 34 harfli Ortak Türk Alfabesindeki işaretler kullanılmıştır. Özbeklere yayımlanan metinlerdeki bilhassa terkiplerle kimi Arapça ve Farsça kelimelerin imlasında farklılıklar görülebilir.

Çağatay şairleri, sevgiliye hitaben bazen *sen* bazen de *siz* demektedirler. Yaygın olmamakla birlikte *siz* ifadesinin hâkim olduğu şiirler mevcuttur. Ancak kimi şiirlerde çok defa esasen *sen* hâkimken bir iki beyitte *siz* bulunabilmektedir. Bu durum öyle ki kimi zaman aynı beyitte bile söz konusu olmaktadır.

Başta Nevâî ve Babür olmak üzere bu dönemin önde gelen şairlerinden *sen / siz* karmaşasını gösteren örnekler aşağıda verilmiştir.

Aşağıdaki altılık Nevâî'nin *Bedâyi'ü'l-Vasâf* adlı eserindeki bir *müseddesten* alınmıştır. Toplam 7 altılıktan oluşan müseddesin 2. altılığında bir defa *siz*; gerek bu altılıktaki gerekse diğerlerinin tamamında *sen* kullanılmıştır.

Turfedür kim yüz üze ikki lebiñ güyâ bolur
Bir kuyaş ikki Mesîhâgâ kaçan me'vâ bolur
Könlüm içre kaşlarıñdın hayretim peydâ bolur
Kim kaçan bu nev' bir qurbânda ikki yâ bolur
Zülfünüz hayrânî-min kim yılda bir yeldâ bolur
Ayda kim kördi ikki yeldâ tûni mundağ tavîl (Türkay 2002: 475)

Ancak yukarıdaki müseddes Nevâî'nin *Fevâidü'l-Kiber*'inde de yer alır ve buradaki *zülfünüz* kelimesi, sözkonusu bölümde *zülfünîñ* şeklindedir. Dolayısıyla şiirin geri kalanıyla tutarlıdır (Kaya 1996: 642).

Aşağıdaki beyit Nevâî'nin *Mizânü'l-Evzân* adlı kitabında yer almaktadır. Şair, bu beyti *Bahr-i Mütedârik* bölümünde örnek olarak vermektedir. Burada sevgiliye önce *siz*, sonra *sen* demektedir.

Bolmañ bizge hergiz mâyil
Ni hâliñ bardur ay kâtil (Eraslan1993: 55)

Babür'ün (1483-1530) gazellerinde böyle bir durum görülmez. Ancak rübâilerinin ikili durum söz konusudur. Babür, sevgili dışındakilere yazdığı övgü rübâilerinden kimisinde *sen* kimisinde *siz* der.

Asru köp imiş cür'et ü himmet sizge
Rüzî kılğay Hudây nusret sizge
Merdânehîğünizni barı il bildi
Rahmet sizge hezâr rahmet sizge (Yücel 1995: 233)

Yârıñ siniñ Allâh tebârek bolsun
Düşmenleriñe tu'me belârek bolsun
Milkünde ferâğat bile hanlığlar qıl
Milkün bile hânlığın mübârek bolsun (Yücel 1995: 312)

Doğrudan konumuzla ilgili olmasa da, Klâsik Doğu Türk Edebiyatında tevazu için *men* yerine *biz* zamiri, aynı şekilde iyelik eki olarak da birinci teklik yerine birinci çokluk kullanıldığını belirtmek gerekir. Aşağıdaki ilk iki örnek Babür Şah'tan diğeri ise *Şecere-i Terâkime*'den verilmiştir.

Köz rüşen idi siniñ cemâliñ birle
Köñül hoş idi siniñ vişâliñ birle
Bes tîre vü nâ-hoş itti hicriñ bizni

İmdi kılalın hüy hayâlin birle (Yücel 1995: 250)

Çün bu dem vasl işi yıraq durur

Könlümüz haste-i firâk durur (Yücel 1995: 198)

Oğuz Han destanında da baba Kara Han oğlunun bir yaşına girdiğini haber verirken “*Biziñ bu oğlumız bir yaşığa yetdi.*” diyerek tevazu gösterir (Ölmez 1996: 123)

Babür aşağıdaki şiirinde hep *sen* derken bir bölümünde *siz* der sonra tekrar *sen*’e döner.

Özni yandaşturup özün birle
Sözni çırmaşturup sözün birle

Anı özüñe sin bilip hem-dem
Anı sözüñe sin qılıp mahrem

Kılğa siz halknı tümen gıybet
Dige siz ayttnız ni hoş şöhet

Her yaman bar yâr qılğay siz
Her yamanlığ ki bar qılğay siz (Yücel 1995: 207)

Babür Şah’ın yazdığı *Kitâbü’s-salât*’ın içinde yer alan *Küsuf-u Xusuf nâmâzı mâsâyili* (Güneş ve ay tutulması üzerine kılınması gereken namaz ile ilgili bölüm) başlıklı bölümünün baş kısmı hemen aşağıya alınmıştır. Görüldüğü gibi kimi beyitlerde *sen*, kimilerinde *siz* kullanılmaktadır. Bu duruma eserin başka bölümlerinde de rastlanmaktadır. Elbette her beyit kendi içinde bağımsız bir bütünlük arzeder. Ancak yine de beyitlerde sürekli olarak *sen* / *siz* nöbetleşmesi dikkat çekicidir.

Sünnât oldı quyâş tutulğändä,
Ötäñiz bu nâmâznı ändä.

Bil imâm-i nâmâz-i cum’â keräk,
Bu kişini keräk imâm etmäk.

Qılbân bu degän kişini imâm,
Siz câmä’ât bilä qılın itmâm.

Sen, imâm ul çağ iki räk’ât qıl,
Päst oqu, uzun qırâ’ât qıl

Ötäğändin keyin du’â qılınız
Men äytqän kibi ädâ qılınız

Sen du’â-vü nâmâznı munçä
Qıl tamâm âftâb açılğunçä (Häsän 1993: 66)

XV. yüzyılın önemli şairlerinden Hârezmli Hâfız, gazellerinde yer yer *siz* ifadesini

kullanmaya çalışmıştır. Gazellerinin kimisinde büyük ölçüde sevgiliye *siz* derken, yer yer *sen* ve *siz* aynı beyitte bulunabilmektedir.

Gerçi yād itmedinüz men bendeni
Kitmedi bir dem köñüldin yādınüz

Serv kadını kenārımda körüb
Ġamdın olmağay mu men āzādınüz (Toparlı 1988: 386)

Öz bilinüz şıfātını hem özünüz beyān kıluz
Nāzik-i ma'nilerde çün söz bile kıl yarar siz

...
La'l-i lebiñ irür maña merhem-i cān u her nefes
Cānnı bilmegen kişi tek kişidin sorar siz. (Toparlı 1988: 388)

Cānın fedā kılur size uşbu du'acıñız
Mihr-i cemālinizni eyā şāhum açıñız

Körmey yüzünü hasta bolub iştiyākdın
'Aşık öler saķıģusıdın barı açıñız. (Toparlı 1988: 395)

Mevlānā Sekkākī (?-?) de esas itibariyle sevgiliye *sen* diye hitap eder; ancak mümkün olduğunda *siz* de der. Kimi beyitlerde ise ikisi birden görülür.

Boyun tig bütmedi bustān ara serv-i revān, ey cān,
Yüzün tig hem açılmadı çemende ğülsitān, ey cān

Okunuznuñ başaķınģa köñül müştāk u köz 'aşık
Bular talaşmaķın boldı o ikki ara ķan, ey cān. (Eraslan 1999:196)

Ey melāhat mülkiniñ sulţānı, az it, yarlıkā
Ķāmetimni ol elif tig kaddınüz nün eyledi

'Işķ fenni barça fenlerdin irür nāzük, meger
Işķınüz Sekkākini bu fende zü'fnün eyledi. (Eraslan 1999: 290)

Hırāmlap ötkeñizde ħired maña aytur
Özüñge kıl, közüñ aç, 'ömr nāgehān kiçti (Eraslan 1999:276)

Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen ancak Kemal Eraslan'a tespitlerine göre 15. yüzyıl şairlerinde olan Atayî'de de aynı durum söz konusudur.

Bu ulusta ħūblar kördük velī ay öz bigim
Dil-rübālıkda siziñ dik şūħ-ı ra'cānā körmедük

Sivgeli ay sīm tenlig köñli fülādım sini
Dünyāda tıĝ-ı ceřādın özge kat'ā körmедük (Eraslan 1987:124)

Hatta Atayî'nin aşağıda ilk beyti verilen gazeli tamamen *siz* diye yazılmıştır.

*El-minnetü li 'lillāh yene kördük yüzünüzni
İşitti kulaķ dürr-i 'Aden tig sözünüzni (Eraslan 1987: 125)*

Lutfî'de (768/1367? - ö. 897/1492?) söz konusu tutarsızlık sıkça görülür. Lutfî de esasen *sen* demekle birlikte *siz*'in hâkim olduğu beyitler yazmıştır.

*iřikiñiz toprağında gerd olup uçsun benim
mindin oturğunca nâzük hâtırınızğa gubâr*

*her cefâ kim kilse sendin lutfığa minnet velî
kılmağan yazuğni kiçriüp kılğın andın der-güzâr (Karaağaç 1997: 55)*

*min hōd eceldin 'iřkiñiz yolında kayğur min velî
yüzünüzni körmey ölgenim hecriñde bes düşvâr irür (Karaağaç 1997: 75)*

Rübâilerinde esasen *sen* kullanır; ancak aşağıdaki ikinci rübâisinde sevgiliye tamamen *siz* diye hitap edilmektedir.

*dünyâ turgunca cihānda tur bigim
devr-i hüsnün tâ kıyâmet sür bigim
ikki dünyâ hūblarını nâz ile
at için bir kamçı birle sür bigim (Karaağaç 1997: 284)*

*dil-berâ cān kalmadı siz bargalı
şabr u sāmān kalmadı siz bargalı
hasret ü endüh ile köz yolıdın
akmağan kan kalmadı siz bargalı (Karaağaç 1997: 280)*

Şeybânî Han'da (1451-1510) da aynı beyitte *sen* ve *siz*'in karışık kullanılması defalarca görülmektedir. Aşağıdaki gazelde *-manız* olumsuz ikinci çokluk şahıs emir-istek kipi redif olarak kullanılmıştır.

*Sindin ayru kayda barsun uşbu yüzde miñ körüp
Āh u vāveylâ bu tün zūlfün küyindin kavmanız.*

*Her kiçe vaslıñ çerâğ mäh-tāb olmuş maña
Ay şanem Tiñri için zūlfün perişān kılmanız. (Karasoy 1998: 140)*

Şair, gazellerinde sevgiliye çok defa *sen* diye hitap ederken yer yer *siz* de demektedir.

*Ay köñülnün kuvveti hüsn-i visâliñ sakladım
Sini mindin ayru kim dir çün visâliñ sakladım*

*Boldı bülbül kim siziñ tahsiniñizdin her zamān
Yolmasun nitsün uşol kim müşğ ü hâliñ sakladım. (Karasoy 1998: 186)*

*Bağlamas şüret ne için dilberi ārām-ı cān
Niçe fitneler kılur-sin zūlfüniz abdâlıdın. (Karasoy 1998: 223)*

15. yüzyıl şairlerinden olan Gedâî'de de aynı durum söz konusudur. Aşağıda şairin iki tuyuğu verilmiştir. Birisinde sevgiliye *sen*, diğerinde *siz* diye hitap etmektedir.

*Tapmağay ğavvās-ı fikret sin bigin
Bahr-ı hüsn içre bigim bir cevheri
Zülfüne vā-beste min bu şehirde
Sinsizin yoktur maña bir cevheri*

*Zümre-i ağıyârdın hîç gam degül
Ger kişige öz habîbi yâr ise
Ger kabüliyetka kâbil körseñiz
Uş turuptur cân sizindür bar ise (Eraslan 1986: 619)*

Eraslan'a göre Hâmîdî tarafından yazılan ve 1516 (h. 922) tarihinde istinsah edilen, Zeynep Korkmaz'a göre ise H. 874/M.1469 senesinde Belh'te Ahmed veya Ahmedî mahlaslarını kullanan Ahmet Câm Jendebîl tarafından yazılan ve Hüseyin Baykara'ya ithaf edilen *Yûsuf ve Züleyhâ* eserinde de vezin dolayısıyla *siz* ile *sen* kullanımının karıştığını görürüz (Eraslan 1986: 675; Korkmaz 1995: 308). Hz. Yûsuf'un ağabeylerinin babalarından kardeşlerini beraberlerinde götürülebilmek için izin istemelerinin anlatıldığı *Yûsuf tüşin ağalarığa digeni* başlıklı bölümden örnekler aşağıdadır.

103 *didiler iy pāk-i resül-i Hudā
hem atamız-siz dağı hem pişvā*

108 *birgin icāzet hele iy pāk-i dīn
körün oşal yir yüzide gül yüzin*

110 *niçe kıılır-siz anı mahbūs-i şehir
yaşşı irür kılsa temāşā-yı dehr (Korkmaz 1995: 326-327)*

XVI. yüzyıl şairlerinden Kıl 'Ubeydî dörtlükler halinde yazdığı şiirlerinin arka arkaya gelen iki dörtlüğünün ilkinde *sen*, ikincisinde *siz* demektedir:

*'arıflerniñ 'irfānığa kulaq salğıl
cân u tenin birle andın assıg algıl
enāniyyet peymānesin yirge çalğıl
mundaq itmey ādem oğlu ādem bolmas*

*cevāhirler beşāretlik irür bilin
vücüdüniz altunlar dik hāliš kılın
riyāzetniñ bütesinde hūb ayrılın
ayrılmağen altunlarğa mühr urulmas (Kaya 2003: 65)*

XVII. yüzyıl şairlerinden Kıl Şerîf'te de aynı durum vardır.

*anıñ birle birer ay va 'de kılsañ
inanmañ va 'desi yalğan ikendür. (Kaya 2003: 98)*

Klasik sonrası şairlerden Meşreb (1657-1711), *keldilär* redifli gazelinde sevgilisinin geldiğini söylerken saygısını ve nezaketini, daha önce şiirde pek görülmeyen esasen nesre özgü üçüncü teklik şahıs yerine üçüncü çokluk şahıs yapılarını kullanarak gösterir.

Şahdu şäkârdin ârtuq, ârâmi cânım keldilär

Köjül üyini körgäli ruhi rävänim keldilär.

*Ketib edi äqlu huşum, bilibtur zäru nalışım,
Yoqdur älärdek heç kişim, şirin zäbänim keldilär.* (Rähmānov vd. 1980:196)

Aşağıda Meşreb'in aynı gazelinde iki ayrı beyit verilmiştir. İlkinde *sen* diğesinde *siz* diye hitap bulunmaktadır.

*Ey yâr-i bād-âhd be-mehr ekänsän
Rähm äylämäysän men mubtälägä*

*Ey bāğrı tâşım häcriñizdä küydüm
Täpşurdum, ey yâr, sizni xudägä* (Rähmānov vd. 1980:41)

Meşreb, *änäm* redifli gazelinde annesine *sen* diye hitap eder. Halbuki doğum yeri itibariyle Namanganlı olan Meşreb'in günlük hayatta annesine *sen* demesi mümkün değildir. Çünkü bu bölge ahalişi bugün bile annesine kesinlikle *siz* der.

*Äcâyib mehribänümsän, mäni ärämi cänümsän,
Murâdi dü cähänümsän, bihişti cävidänümsän änäm.* (Rähmānov vd. 1980:75)

Uygur asıllı Bilâl Nâzım (1824²-1900) Çağatayca yazdığı şiirlerinde sevgiliye çoklukla *sen* demektedir; ancak aşağıdaki gazelinde tek kelime hariç tamamen *siz* hakimdir.

*Ey nigârâ, tä'nä qılğunçä, meni siz öldürüñ,
Yadıñızdä çıqrägän ähu äfgänüm körüñ.*

*Yüz ögirmäsmän ägär här qänçä zâr olsäm täğın,
Bosägändän quvlägunçä bir muruvvät körgüzüñ.*

*Lutf u şäfqät äyläbän bu xästä ähvälimgä siz,
Cilvä äyläb men ğäribniñ yänidä bir däm turuñ.*

*Işqıñızdä ğär häläk bolsäm, nigârâ, siz kelib,
Häm tikib qäbrimgä çadır, siz kelib mäclis quruñ.*

*Yoqsä härnä ğäm başımgä kelsä näğäh, ey päri,
Märhämät äyläb Bilälñuñ hälüdün äğäh boluñ.* (Hämräyev 1981: 60)

Çağatay dönemi şiirlerinde görülen bu tutarsızlık destanlarda da karşımıza çıkar. Aşağıdaki parça Özbek halk edebiyatı mahsulü *Göroğlu* destanından alınmıştır.

Şundä Hilälây Gäcdumbek äkäsigä qäräb, bir söz dedi:

*Äyvân-äyvân bäytäliñ bâr, ätiñ bâr,
Ciyrändän, sızämändän xänäzädiñ bâr,
Xunxârgä här çâşkâ sälâm-dädiñ bâr,
Bu hävliğä bir xızmätkâr soräymän.*

2 Mağfıret Kemal Yunusoğlu'na göre Bilâl Nâzım'ın doğum tarihi 1825'tir (2013: 145).

...

*Şu sâbâbdân bârîb bir qul âlsâñiz,**Âlib kelib bundâ tãmğâ sâlsâñiz,**Ğarib muştîpârmân, köñlim âlsâñiz,**Bu hâvligâ bir xızmatkâr sorây mân.* (Yusuf Oğlı 1994:35)

Uygur halk destanlarından Ğerip - Senem'de de bu durum görülmektedir:

*Bilmeymen müşkölün bolarmu asan,**Pervasız turğanda, vapasız zaman,**Bolupsız niçük haki-sergerdan,**Ğerip balam bir Allağa tapşurdum.* (İnayet 2004: 182)

Bu durum Türkistan Türkmen destanlarında da bulunmaktadır.

*Diyarbakirden gelip,**Bagdada mihman senmu sen?**Bu canımga otlar salıp,**Aklımni algan senmu sen?*

...

*Gelip sen şehr-i Bagdada,**Yeten sen maksat-mırata,**Eşitdim sizni şazada,**Ol şahı-cahan senmu sen?* (Garrıyeva vd. 1993: 155)

Bu şekilde *sen* yerine *siz* kullanmaya çalışmanın kullanımının sebebine gelince birkaç saik söz konusu olabilir. Yukarıda da belirtildiği gibi, Çağatay Edebiyatının mirasçılarında olan Özbekler ve Uygurlara bakıldığında, günlük hayatlarında büyük ölçüde *sen* yerine *siz* kullandıkları görülür. Günümüz Uygurlarıyla ilgili olarak Grönbech, “Dr. Jarring, Lund’un bana söylediğine göre, Kaşgar’da insanlar o kadar nazikleşmişlerdir ki *sen* sadece aile arasında kullanılır. Normal hitap şekil *siz*, nazik söyleyiş ise daima *sizler*’dir.” demektedir (1995: 66). Grönbech’in söylediği aslında günümüz Özbek toplumunun önemli bir kısmı için de geçerlidir. Bilhassa Fergana vadisinde hemen tamamen *siz* hâkimdir. Kimi ailelerde anne babalar çocuklarına, dedeler nineler torunlarına dahi *siz* derler. Surhanderya - Kaşkaderya bölgelerinde ise konuşurken *siz* yanında *öziñiz* “kendiniz” hatta *özläri* “kendileri” ifadelerini kullanılır.

Günümüz Özbek Türkçesinde de görülen bu ikinci durum hakkında Grönbech, “Eğer bu dil kullanılışı, yüz yüze söyleyişte dile getirilirse, bağlılığın doruğuna ulaşılır. Artık hitap edilene yönelmekten çekinilir, ve o dolaylı olarak anılır. Bu ifade tarzının başlangıcı Uygurcaya kadar gider; o zaman, bu tür hitabın halis bir şekli 3. şahıstı.” tespitinde bulunmaktadır (1995: 70).

O halde, konuşma dilinde bu şekilde *siz*’i tercih eden bir topluluk neden şiir yazdığına *sen*’i tercih etmektedir? Bunun sebebi şöyle sıralanabilir:

1. Öncelikle Eski Türkçeden beri süregelen şiir geleneği olabilir.

2. *Sen* veya *siz* kullanımı vezni etkiler. Klâsik Türk Edebiyatının nazım birimi olan beyitte genel olarak kısıtlı kelimelerle vezne aykırı olmamak kaydıyla bütünlük arz eden bir düşünce belirtilmesi gerekmektedir. İşte *sen* yerine *siz* dendiğinde *alıñ / alıñız*, *aldıñ / aldıñız*, *yüzüñ / yüzüñüz* şeklinde fazladan bir hece kullanılması söz konusu olmaktadır. Bu durum beytin kurulmasını zorlamaktadır.

Netice olarak denebilir ki Türkistanlı şairler günlük hayatlarında aslında saygı ve nezaket bildiren şekilleri kullanırlarken başta vezinden kaynaklanan gerekçelerle şiirde ‘sen’i kullandılar. Ancak imkân bulduklarında konuşma dilinin izlerini şiire taşıdılar.

Bu arada belirtelim ki bu durum aslında Eski Anadolu ve Osmanlı dönemlerinde Batı Türkçesinde de görülür. Ancak biz bu yazıda yalnız Doğu Türkçesini esas aldığımız için bu alana girmedik. Yine de üç örnekle Batı Türkçesindeki bu duruma işaret etmek istiyoruz.

Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait Dede Korkut’ta esasen büyüklere de *sen* diye seslenme hâkimdir; ancak zaman zaman *siz* de demektedir.

Yöm vireyim hanum: Yırlü ğara taęuñ yıķılmasun, kölgeliçe ğaba ağacuñ kesilmesün, ğamın aķan görklü suyuñ ğurımasun, kanatlaruñ uçı ğırılmasun, Ğadır seni nâmerde muhtac itmesün, ğapar-iken ağ boz atuñ büdrimesün, ğalışanda ğara polat öz kılıcuñ gedilmesün, Allah viren ümizüñ üzilmesün, ahır řoñı aru imandan ayırmasun, ağ alnuñda biř kelime du ‘ā kılduķ ğabul olsun, yığişdursun, ğünahuñuzu adı görklü Muğammede bağişlasun hanum hey! (Ergin 1958; 176-177)

Aşağıda mezkur sorunun Kadı Burhaneddin ve Nedim’de de bulunduğunu gösteren örnekler verilmiştir.

*Varlıgumuz niçe ki var hüsnüñedür fidâ sinüñ
Yağşı yaman diyümezüz yağşı sizüñ yaman bizüm*
(Muharrem Ergin 1980: 20)

*Şıkılma meclise gel bigâne yok da ‘vetlimiz ancak
Nedimâ bendeniz var bir dahı sultanımız var.*
(Gölpınarlı 1972: 258)

Günümüz Özbek ve Uygur lehçelerinde

Özbek Türkçesinde

Günümüz Özbek toplumunda bütün büyüklere (anne, baba, dede, nene, amca, dayı, teyze, hala, hatta ağabey, abla gibi aile fertlerine) ve yabancılara hitapta *siz* kullanılır. Kadınlar kocalarına, nadiren de olsa kocalar karılarına *siz* der. Aynı şekilde *siz* denen kişilerin arkasından da çok defa 3. çokluk şahıs yapılarını kullanılır. Özellikle Fergane vadisi ağızlarında *sen* son derece nadir kullanılır. Bizzat Andican’da yaşı bir ninenin henüz birkaç aylık torunuyla konuşurken ona *siz* dediğini duydum. Yine kimi Özbek ailelerinde bilhassa annenin - nadiren de olsa babanın - kendi çocuğuna *siz* dediği görölmektedir.

Bu durum Özbek nesir dilinde de görülür. Şiir dilinde ise tamamen *siz* veya tamamen *sen* kullanılır. Bu konuda klasik dönem şiirlerine nazaran daha düzenli bir kullanım söz konusudur.

Mesela şair Zulfıyâ; *Ānam Bâęi* “Annemin Bahçesi” adlı şiirinde annesine gerçek hayatta olduğu gibi *siz*, *Meniñ Mehribân Ānâginâm* “Benim Sevgi Dolu Anneciğim” adlı şiirinde ise *sen* hitap eder. Bu şiirde Zulfıyâ’nin *sen* demesi tamamen şiir gelene-

ğinden kaynaklanmaktadır; yoksa bir Özbeğin annesine *sen* demesi söz konusu bile olamaz.

Ānām Bâğı

...
Neçä äcdâd keçgân bâğdân yol qâldı
U yollârdâ Sızı mendân yoqdır iz!
Sızni Menu,
Meni Ānâlik âldı,
Āyâl zâtı ketmäs häyâtâdân izsir...
(Zulfiyâ 1995:118)

Meniñ Mehribân Ānâginâm

Ānâm, meniñ müşfik, mehribân ânâm,
Qâlbımdâ âvâzıñ, özün qäyerdä?
Quyâş âğuşıgâ âlgänmi âläm,
Şu 'lädäy âdımın qäyysi äsrdä?
(Zulfiyâ 1995:127)

Annemin Bahçesi

...
Nice ataların geçtiği bağlardan yol kaldı.
O yollada sizden ve benden yoktur bir iz!
Sizi ben ve,
Beni annelik aldı,
Kadınlar hayattan gitmezler bırakmadan bir iz!

Benim Sevgi Dolu Anneciğim

Annem, benim müşfik, sevgi dolu annem,
Kalbimde sesin, sen nerede?
Güneşi kucığına mı almış âlem,
Işık gibi adımın hangi sırda?

Özbek Türkçesinde, II. teklik şahıs için nezaket ve saygı gereği II. çokluk şahıs zamiri yanında, III. çokluk iyelik ekleri ile bu şahsın dönüşlülük zamiri ve fiil çekim ekleri de kullanılır.

Närimân: (Zälgä) İçkilikläriñ dâdäsi “Napoleon” boladı! (içkärigä) Mä-dinäxân! Mädinäxân! Özläri nimädän tärtädülär?
Mädinä: (İçkäridän âvâzı). Nimä?
Närimân: Qäysi biridän quyäy, deymän?
Mädinä: (Āvâzı) Rähmät! Men içmäymän.
(Hâşimov1994: 49)

Närimân: (Salona) İçkinin babası “Napoleon”dur! (içeriye) Mädinä Hanım! Mä-dinä Hanım! Siz ne (hangi içkiyi) içersiniz?

Mädinä: (İçeriden sesi). Ne?

Närimân: Hangisiden doldurayım, diyorum?

Mädinä: (Sesi) Teşekkürler! Ben içmiyorum.

Bek. Āndişä ârädän kötärilgändän keyin nimä boladır?

Yârqn (uyätçän). Nimä bolsın, begim?

Bek. Men sizni häläâl yoldâş qılâ âlämänmi?

Yârqn (uyätçän). Lâyıq körsälär..

Bek (zävq bilän külib). Häh-häh.. Uyâğın sorämän! Boldı! (Yäqınlâşmaqçı boladır. Yârqn ârqägä tisirilädir.)

Yârqn. Begim, säbr qılsınlar! Men, cänâbläriñ ämrläridän çıqmäymän. Siz hurmätli, uluğ kişisiz. Säbriniz häm uluğ bolışı keräk.

(Çolpân1991: 318)

Beğ: Sıkıntı aradan kalktıktan sonra ne olacak?

Yarkın (utanarak). Ne olsun, Beğim?

Beğ. Ben sizi helallim yapabilir miyim?

Yarkın (utanarak). Eğer layık görüyorsanız...

Bek (neşeyle gülerek). Ha ha... Orasını merak etmeyin! Tamam! (Yarkın'a yaklaşacak olur. Yarkın geriye çekilir.)

Yarkın. Beğim, sabrediniz! Ben, kendilerinin emirlerinden çıkmam. Siz, muhterem, ulu kişisiniz. Sabrınızın da ulu olması gerek.

Üçüncü teklik şahıs dönüşlülük zamiri ve fiil çekiminde üçüncü teklik şahıs yapıları da nezaket için II. teklik şahıs yerine kullanılır. Mesela, Özbekistan'ın Surhandarya ve Kaşkaderya vilayetlerinde, bilhassa kadınların kocalarına hitapta *sen* veya *siz* değil *özi* biçimini kullandığı görülür.

Küyâv-qâyılıq öz xâyâllarını bir-birläridän yaşardı. Äyni vâqtdä bir-birläri nimälärni xâyâl süräyaptı, şum bilmâqçi boldı.

- *Gäpir*; - dedi küyâv.

- *Özi gäpirsin*; - dedi qâyılıq.

- *Sen gäpir*.

- *Özi gäpirsin-dä.*

- *Nimäni gäpiräyin?*

- *Özimizniñ äqşâmlärdän gäpirsin, qurdägi buğdây orמידän gäpirsin...*

(Murâd 1994: 234)

Güvey ve gelin hayallerini birbirlerinden sakladı. Aynı zamanda birbirilerinin neleri düşündüklerini öğrenmek istedi.

- *Anlat*; - dedi güvey.

- Kendisi *anlatsın*; - dedi gelin.

- Sen anlat.

- Kendisi *anlatsın* ya!

- Neyi anlatayım.

- Bizim akşamlarımızdan *anlatsın*, tarladaki buğday biçiminden *anlatsın*.

III. çokluk şahıs iyelik ekleriyle III. çokluk şahıs ve dönüşlülük zamirleri, fiil çekim ekleri saygı ve nezaket amacıyla aynı zamanda III. teklik şahıs için de kullanılır.

Dädäm ânäläriğä cüdä mehribân edilär. Cäsüyat bibim biz bilän turärdilär: "Babam annesine çok düşkün idi. Cäsüyet babaannem bizimle yaşardı." (Qâdiriy 1994: 30)

Därhâqıqät, dädäm gülni nihâyätdä sevär, gül şâydâsı edilär. /.../ Bu işlärni u kişi hiç kimgä "işänmäs", hämmäsini özläri bəcärär edilär. "Gerçekten de babam çiçeği aşırı severdi, çiçek âşığı idi. /.../ Bu işleri o, hiç kimseye 'güvenmez', hepsini kendisi yapardı." (Qâdiriy 1994: 11)

Äpäm yaşlıkläridänâq ziyräk, uquvli edilär. Ulär äytgän:

Gär öziñ oynägäli bir yäxşı ortâq istäsäñ

Oñ qulağın qurt yegän källägä tâpşırdım säni.

käbi häcviy şe'rläri häli-häli qulağım âstudän näri ketmäydi.

(Qâdiriy 1994: 55)

Ablam daha küçüklüğünde zeki ve akıllı idi. Onun söylediği

Eğer sen oynamaya iyi bir arkadaş istiyorsan

Sağ kulağını kurt yemiş kelleye verdim seni.

gibi hicvî şiri hâlâ dahi kulağımdan gitmez.

Keza, Türkiye Türkçesinde iyelik sonrası +*lar* ekinin çokluk yerine aile bildiren özel kullanımı Özbek Türkçesinde de bulunur. *Āpāmlār keliği* “Ablamlar geldi(ler).” Ancak bu yapı aynı zamanda saygı ve nezaket için de kullanılır.

Üygä bāqıbāq āyimlārgä yārıldım. “Eve bakarak anneme patladım.” (Mänsur 1988:95)

Günümüz Uygur Türkçesinde

Aşağıdaki tablolardan anlaşılacağı üzere günümüz Uygur Türkçesinde ikinci ve üçüncü çokluk şahıs bildiren zamir ve ekler, bu temel görevlerinin dışında saygı ve nezaket belirtmek amacıyla ikinci şahıslarda da kullanılmaktadır.

1st person	singular		مەن
	plural		بىز
2nd person	ordinary type	singular	سەن
	refined (polite) type		سىز
	respectful type		سىلى (تۆزلىرى)
	ordinary type	plural	سىلەر
	respectful type		ھەرقايسىلىرى (ھەربىرلىرى)
	disrespectful type		سەنلەر
3rd person	singular type		ئۇ
	plural type		ئۇلار

Hämit Tömür *Modern Uyghur Grammar* adlı çalışmasında *Uyghurca Şahıs Zamirleri* başlığı altında yandaki tabloyu verir (Tömür 2003: 171).

Type		Suffix	Examples
1st person	singular type	م- // م- // م- -ؤم // -ؤم	بالام، قەلىمم، قولۇم، كۆزۈم
	plural type	مىز // -مىز	بالمىز، قەلىممىز، قولمىز، كۆزىمىز
2nd person	singular ordinary type	ك- // ك- // ك- -ؤك // -ؤك	بالاك، قەلىمك، قولۇك، كۆزۈك
	plural ordinary type	كىلار // -كىلار // -ؤكىلار // -ؤكىلار	بالاكىلار، قەلىمكىلار، قولۇكىلار، كۆزۈكىلار
	singular refined type	كىز // -كىز	بالكىز، قەلىمكىز، قولكىز، كۆزىكىز
	singular & plural respectful type	-لىرى	باللىرى، قەلەملىرى، قوللىرى، كۆزلىرى
3rd person		سى // -سى	بالسى، قەلىمى، قولى، كۆزى

Tömür, “*İsimlerin sahipliğe bağlı çeşitli şekilleri ve oluşma şartları aşağıdaki çizelgede görülebilir.*” başlığı altında ise yanda görülen tabloyu verir (Tömür 2003: 52).

Aşağıda davet edildiği eve sürekli gelen bir misafir ile artık bu durumdan bizar olan evsahibi arasındaki konuşmadan oluşan günümüz Uygur masallarından bir bölüm verilmiştir.

Bir küni sodiger yene kelgen iken, öy igisi bir ah tartip koyup:

- Öyge kirsile - *deptu, birak étini kolidin almaptu. Sodiger attin çüşüp:*

- *Étimni nege bağlaymen? - deptu.*

Öy igisiniñ ğezivi kélip:

- *Nege bağlayttıla, öyge kirsile digen tilimğa bağlisıla! - deptu.*

(Haşim 1989: 6-7)

Bir gün tacir yine gelmişmiş. Ev sahibi bir ah çekmiş:

- Eve buyrunuz, demiş, fakat atını elinden almamış. Tacir attan inerek:

- Atımı nereye bağlayayım, demiş.

Ev sahibinin gazabı gelip

- Nereye bağlayacaksınız, “eve giriniz” diyen dilime bağlayınız, demiş.

Uygurlar Özbekler gibi anne babasına asla *sen* demezler. Aşağıdaki örnekte ise günümüz Uygur şairlerinden Boğda Abdulla; *Anican, Anican, Yaşığın Uzaq* (Anacığım, Anacığım, Çok Yaşa) adlı şiirinde tamamen şiir geleneğinden dolayı annesine *sen* demektedir.

Teşekkur, can berdiñ, yette eza saq,

Héçkimdin kem emes, ya qiñgir aqsaq.

Tozumas, xorimas eqil, bilimni

Bu teşna yürekke siñdürgen şundaq,

Anican, anican, yaşığın uzaq!

(Kahraman: 706)

Teşekkürler, can verdin, yedi aza sağ,

Kimşeden eksik değıil ya da yamuk aksak

Savrulmaz, yorulmaz aklı ve bilimi

Bu arzulu yüreğe sindirmiş böylece,

Anacığım anacığım çok yaşa!

Konumuzla doğrudan ilgili olmamakla birlikte, son Doğu Türkistan Cumhuriyeti sabık genel sekreteri olan İsa Yusuf Alptekin’in Özbek ve Uygurların hitap tarzlarıyla ilgili olarak hatıralarını kaleme aldığı kitabının “Endican’a Varış” bölümünde söylediklerini aktarmak istiyoruz.

Bu ziyaretçiler arasında Zeydin Ahun’un, bir beyzade olan bana, “siz” diye hitap etmesi, adeta beni kızdırdı. Zira, Yenihisar, büyük Türk imparatorluklarına merkezlik vazifesini ifa eden Kaşgar’a, yedek merkezlik vazifesini gören bir şehirdi. Halkı da diğer merkezlerin halkı gibi devlet ve hükümet adamlarına karşı yüksek derecede tazim ve hürmet göstermeye, onlara karşı çok nazik ve hürmetkâr bir şekilde hitap etmeye alıştırmıştı. Bu bakımdan yüksek rütbeli adamlara karşı, “hazretleri”, “cenab-ı âlileri”, “cenapları” en azından “özleri”, beylere hürmeten “beyim”, onların çocuklarına “hocam” yani “sahibim”, yerine göre din âlimlerine “damollam”, “halfetim”; kadılarına da “kadı ahunum”, din âlimlerinin çocuklarına “mahdum” diye hitap ederlerdi. “Siz” ve hele “sen” kelimesini çok az kullanılırdı. Sonradan şahit olduğum gibi, Kumul, Turfan, Küçar, Aksu, Yarkent, Hoten gibi şehirlerimiz de vaktiyle bazı devlet ve prensliklere merkezlik vazifesini yapmış olduğundan dolayı, ora halkı da Kaşgar, Yenihisar halkı gibi çok hürmetkâr davranıyorlardı. Sonraları öğrendiğime göre, Batı Türkistan’da umumiyet itibariyle herkese “siz” diye hitap edildiği gibi, Doğu Türkistan’ın Kuzey vilayetlerinde de “siz” kelimesi kullanılmış. “Siz” diye hitap etmek, pek o kadar da hürmetsizlik

sayılmazmış (Alptekin 1985: 63).

Görüldüğü gibi Özbekler ve Uygurlar, günlük hayatta *siz* veya *özleri* dedikleri kişilere, klasik şiir geleneğinin verdiği imkânla şiir dilinde hâlen dahi *sen* diyebilmektedirler.

Saygı ve Nezaket Bildiren Bu Yapılar Dilimize Nereden Yerleşmiştir?

Saygı ve nezaket bildiren yapıların Göktürk, Uygur, Karahanlı ve Harezmi dönemlerinde tam olarak oturmadığını görüyoruz. Özellikle Göktürk, Eski Uygur ile Harezmi dönemi nesir eserlerini Çağatay dönemine ait Nevaî veya Babür'ün nesirleriyle karşılaştırdığımızda bu durum daha açık görülür. Bu yapıların dilimize Farsçanın Türkistan'daki lehçelerinden girmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bilindiği gibi ilk Türk Kağanlığından kalma Bugut Yazıtı adıyla bilinen yazıtın bir kısmı İranî bir dil olan Soğdca'dır (Ölmez 2012: 12). Aynı şekilde Eski Uygur dönemi metinlerinin önemli bir kısmı Sanskritçeden, bir kısmı ise Soğdca'dan tercüme edilmiştir. Her iki dil de Hint-Avrupa ailesindedir. Bu durum, tarihî Hint-Avrupa dilleriyle ne kadar içli dışlı olduğumuzu göstermektedir.

Başta Farsça olmak üzere birçok Hint-Avrupa dilinde ikinci çokluk şahıs zamiri aynı zamanda nezaket ve saygı için ikinci teklik şahsa karşı da kullanılmaktadır. Aynı durum üçüncü çokluk şahıs zamirlerinin ikinci ve üçüncü teklik şahıs için kullanılmasında da görülür.

Mesela, günümüz İran Farsçasında aynen bu yapıların işlek olduğu Türk lehçelerinde olduğu gibi *to* (تو) “sen” yerine *şomâ* (شما) “siz” kullanılması mevcuttur (Öztürk 1988: 125-126). Türkistan Farsçası da diyebileğimiz Tacikçe de ise durum aynı Özbek Türkçesindeki gibidir. Tacikçede *şuma* “siz” nezaket, resmiyet, kıdem ve saygı zamiri amacıyla *tu* “sen” yerine kullanılır. Keza artık üçüncü çokluk şahıs zamirliği unutilan *eşân* “onlar” ise saygı belirten üçüncü şahıs zamiri olarak kabul edilebilir (İdo 2006: 42-44).

Ancak Özbek Türkçesi ile Tacikçenin birbirlerinden son derece etkilendikleri, dolayısıyla bu yapıların Özbek Türkçesi üzerinden Tacikçeye geçmiş olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Bu konuda gerekli mukayeseyi Farsça uzmanlarına bırakıyoruz.

Sonuç

İster başka dillerin etkisiyle olsun isterse Türkçenin kendi içinde evrilmesiyle başlamış olsun, başlangıcından günümüze Doğu Türkçesinde nezaket veya saygı amacıyla esasen ikinci çokluk, ikinci derecede de üçüncü çokluk, nadiren olsa üçüncü teklik şahıs bildiren yapılardan yararlanılması daha Göktürkçe döneminde başlayan bir süreçtir. Bu süreç tarihî metinlere zaman zaman aksetmiştir.

Özellikle Türkistan'ın şehirli Türklerinin konuşma dilinde, *sen* yerine hâkim şekilde *siz*; daha seyrek biçimde *özleri* ~ *alar* ~ *ular* zamirlerinin veya iyelik ve fiil çekiminde ilgili şahıs eklerin kullanılması, tarihî metinlerde bu konuda yer yer tutarsızlıklara yol açmıştır. Klâsik dönem nazmında bilhassa vezin meselesi, konuşma dilindeki bu kullanımın yazyıya hâkim olmasını engellemiştir.

Kaynakça

- ALPTEKİN, İsa Yusuf (1985). *Esir Doğu Türkistan İçin*, İstanbul: Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi Yayınları.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1988). *Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig Çeviri*, Ankara: TTK Yayınları.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1992). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci Atebetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATALAY, Besim (1999). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks"*, 4. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- AYDEMİR, Adem (2014). "Divanü Lûgat-it-Türk'e Göre İnsanlar Arasındaki İlişkilerde Nezaket", *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sayı 3/3, s. 14-36.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1974). *Türk Dili Tarihi II*, İstanbul: İÜEF Yayınları.
- ÇOLPÂN, Abdülhâmid (1991). *Yänä Äldüm Sâzımnu* (Haz. Nâim KÄRİMOV - Şerâli TURDIYEV), Taşkent: Ğâfur Ğulâm Nâşriyâtı Yayınları.
- ECKMANN, János (1983). *Nehcü'l-Feradis, Uştmahlarnuñ Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu): II Metin* (Yayımlayanlar: Semih TEZCAN - Hamza ZÜLFİKAR), Ankara: TDK Yayınları.
- ERASLAN, Kemal (1986) "Çağatay Şiiri", *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, Ankara, Sayı: 415-416-417-Ağustos-Eylül 1986, 564-718.
- ERASLAN, Kemal (1987). "Çağatay Şâiri Atayı'nin Gazelleri", *TDAY Belleten 1987 (1992)*, s. 113-164
- ERASLAN, Kemal (1993). *Ali-Şir Nevâi Mizânu'l-Evzân*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERASLAN, Kemal (1996). *Ali-Şir Nevâi: Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERASLAN, Kemal (1999). *Mevlânâ Sekkâki Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill Academic Pub Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1958). *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul: İÜEF Yayınları.
- GABAİN, A. Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet AKALIN), Ankara: TDK Yayınları.
- GARRIYEVA, Amangül - Kakalı BERKELİYEV - Kakabay SEYİTMIRADOV (1993). *Türkmen Halk Dessenları*, Aşgabat: Türkmenistan Neşriyatı Yayınları.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1972). *Nedim Divanı*, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitapevleri Yayınları.
- GRÖNBECH, K. (1995). *Türkçenin Yapısı* (Çev. Mehmet AKALIN), Ankara: TDK Yayınları.
- HAMİLTON, James Russel (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Çev. Vedat KÖKEN), Ankara: TDK Yayınları.
- HÄMRÄYEV, Murâd (1981). *Bilâl Nâzım Şe'riyâtidân*, Taşkent: Özbekistân SSR Fânlar Akademiyası Yayınları.
- HÄSÄN, Säidbek (1993). *Zâhiriddin Muhämmäd Bâbur Kitâbu-s-sälât*, Taşkent: Äbdullâ Qâdiriyy Nâşriyâtı Yayınları.
- HAŞİM, Ehet (1989). *Uygur Halk Masalları* (Lâtin Harflerine ve Türkiye Türkçesine Aktaranlar: Ahmet B. ERCİLASUN - A. Şekür TURAN), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- HÄŞİMOV, Ötkir (1994). *Toylar Mubârak*, Taşkent: Nâvroz Nâşriyâtı Yayınları.
- İDO, Shinji (2006). *Tacikçe Dilbilgisi*, İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- İNAYET, Alimcan (2004). *Uygur Halk Destanları I.*, Ankara: TDK Yayınları.
- QÄDİRİY, Şerkân (1994). *Qâdiriyni Qomsâb Xâtürälär*, Taşkent: Xälq Merâsı Nâşriyâtı Yayınları.
- QÄDİROV, Pirimqul (1991). *Yulduzlı Tünlär Bâbur*, Taşkent: Özbekistân Nâşriyâtı Yayınları.
- KAHRAMAN, Ahmet (2015). "Uygur Şair Boğda Abdulla", *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sayı 4/2, s. 700-716.

- KARAAĞAÇ, Günay (1997). *Lutfî Divanı*, Ankara 1997, Ankara: TDK Yayınları.
- KARASOY, Yakup (1998). *Şiban Han Dîvânı*, Ankara: TDK Yayınları.
- KAYA, Önal (2003). *Doğu Türk Yazı Dili ve Edebiyatı Araştırmaları I: Kıl Ubeydî (XVI. yüzyıl) ve Kıl Şerif (XVII)*, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 43, 2003, XV+175.
- KAYA, Önal (1996). *'Alî-Şîr Nevâyî, Fevâidü'l-Kiber*, Ankara: TDK Yayınları.
- KEÇİK, İlnur - Leyla UZUN SUBAŞI (2004). *Türkçe Sözlü ve Yazılı Anlatım*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1995). "Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Yüsuf ve Züleyhâ Mesnevîsinin Tanınmayan Bir Yazması ve Eserin Yazarı", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar Birinci Cilt*, Ankara: TDK Yayınları, s. 304-342.
- MÂNSUR, Murâd (1988). *Cudâlik Diyârı*, Taşkent: Şârq Nâşriyât Yayınları.
- MURÂD, Tâğây (1994). *Ât Kişnâgân Âqşâm*, Taşkent: Şârq Nâşriyât Yayınları.
- ÖLMEZ, Mehmet (2012). *Orhon - Uygur Hanlığı Dönemi - Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları (Metin - Çeviri - Sözlük)*, Ankara: Bilgesu Yayınları.
- ÖLMEZ, Zuhâl Kargı (1996). *Ebulgazi Bahadır Han: Şecere-i Terâkime*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- ÖZDEMİR, Emin (2002). *Sözlü-Yazılı Anlatım Sanatı Kompozisyon*, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- ÖZTÜRK, Mürsel (1988). *Farsça Dilbilgisi*, Ankara: TTK Yayınları.
- PELLİOT, Paul (1995). *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine* (çev. Vedat KÖKEN), Ankara: TDK Yayınları.
- RÂHMÂNNOV, Vâhâb- Kâmilcân İSRÂİLOV (1980). *Mâşrâb Devân*, Taşkent: Ğâfur Ğulâm Nâşriyâtı Yayınları.
- ŞÂMSİYEV, Pârsâ (1990). *Zâhiriddin Muhâmmâd Bâbur Bâburnâmâ*, Taşkent: Yulduzçâ Yayınları.
- TEKİN, Talat (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi Yayınları.
- TOPARLI, Recep (1988). *Hârezmlî Hâfiz'in Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- TÖMÜR, Hâmit (2003). *Modern Uyghur Grammar*, İstanbul: Yıldız Yayınları.
- TÜRKAY, Kaya (2002). *'Alî-Şîr Nevâyî, Bedâyi'ü l-Vasâ' Üçünçü Dîvân*, Ankara: TDK Yayınları.
- YAYLAGÜL, Özen (2005). "Eski Türkçede Nezaket İfadeleri", *Millî Folklor*, cilt 9, yıl 17, sayı 68, s. 151-165.
- YÜCEL, Bilal (1995). *Bâbü'r Divanı*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- YUNUSOĞLU, Mağfîret Kemal (2013). "Molla Bilal Nazim ve Uning Dastanlari Heqqide" *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1/1 2013, s. 145-151.
- YUSUF OĞLI, Râhmâtullâ (1994). *Göroğlunîy Tuğılışı-Göroğlunîy Bâlalığı-Çârtâqlı Çâmbil*, (Haz. Törâ MİRZÂYEV - Zubâyda HUSÂYNOVA. Taşkent: Fân Nâşriyâtı Yayınları.
- ZULFİYÂ (1995). *Yillâr Sâdâsı*, Taşkent: Ğâfur Ğulâm Nâşriyâtı Yayınları.